

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.4.1.45>

ІСТОРІЯ ПОДАТКОВОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XX – ПОЧ. XXI СТ.

Рибак Катерина

аспірантка кафедри української мови Запорізького національного університету

(Запоріжжя, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-7995-8454

katyarybak26@gmail.com

Анотація. Проаналізовано лексику податкової сфери в українській мові XX – поч. XXI ст. Виділено підгрупи лексико-семантичної групи «податкові найменування» за об'єктами та суб'єктами оподаткування у взаємозв'язку із соціально-економічними процесами, що відбувалися в процесі державотворення.

Досліджено структурно-семантичні особливості податкових найменувань у зазначений період в контексті історії української мови. Серед податкових назв зафіксовано давні слова, що сягають праслов'янського походження, котрі в мові найчастіше функціонують у складі пасивної лексики як історизми та архаїзми. Значна частина лексем української мови засвоєні з інших мов через посередництво переважно російської та польської мови. Також зафіксовано збільшення кількості інтернаціоналізмів. Продуктивними виявилися, як і в попередні мовні періоди, деривати на *-ина* та *-ник*, субстантивовані прикметники. Частина новотворів є складноскороченнями. Помітно зростає кількість слів, що позначають ознаки, які характеризують процес оподаткування. У поєднанні з іменниками такі лексеми утворюють субстантивно-ад'єктивні словосполучення.

Ключові слова: податкові найменування; збір; мито; лексико-семантична група; деривати.

HISTORY OF THE TAX LEXIS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XX – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Rybak Kateryna

postgraduate student of the Department of Ukrainian language of Zaporizhzhya National University

(Zaporizhzhia, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-7995-8454

katyarybak26@gmail.com

Abstract. The nomination of the tax sphere in the Ukrainian language of the XX – the beginning of the XXI century is analyzed in this article. The subgroups of the lexico-semantic group «taxes names» are distinguished by objects and subjects of taxation in relation to the socio-economic processes that took place in the process of state formation.

The structural-semantic features and dynamics of the functioning of taxes names during the specified period in the context of the history of the Ukrainian language are investigated. Among the taxes names are ancient words dating back to Slavic origin. However, in the language they most often function in the form of passive vocabulary, such as historicisms and archaisms. Much of the Ukrainian language token has been learned from other languages through the mediation of Russian and Polish. There has also been an increase in internationalism. As in previous language periods, derivatives of *-ina* and *-nik*, substantive adjectives, proved to be productive. Part of the tumors are difficult shortening. The number of names of features that characterize the taxation process is noticeably increasing. In conjunction with nouns, such tokens form substantive-addictive phrases.

Key words: tax-related nominations, tax gathering related nominations, toll, lexical-semantic group, derivatives.

HISTORIA SŁOWNICTWA PODATKOWEGO W JĘZYKU UKRAIŃSKIM XX – POCZ. XXI W.

Rybak Kateryna

aspirantka Katedry Języka Ukraińskiego

Zaporoskiego Uniwersytetu Narodowego (Zaporoże, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0001-7995-8454

katyarybak26@gmail.com

Dokonano analizy słownictwa sfery podatkowej w języku ukraińskim XX – pocz. XXI w. Wyróżniono podgrupy grupy leksykalno-semanticznej „nazwy podatkowe” za przedmiotami i podmiotami podatkowymi w związku z procesami społeczno-ekonomicznymi zachodzącymi w procesie tworzenia państwa.

Zbadano strukturalne i semantyczne cechy nazw podatkowych w tym okresie w kontekście historii języka ukraińskiego. Wśród nazw podatkowych odnotowano starożytne słowa sięgające pochodzenia prasłowiańskiego, które w języku najczęściej funkcjonują w słownictwie pasywnym jako historyzmy i archaizmy. Znaczna część leksemów języka ukraińskiego jest przyswajana z innych języków za pośrednictwem głównie języka rosyjskiego i polskiego. Odnotowano również wzrost liczby internacjonalizmów. Produktywne okazały się, podobnie jak w poprzednich okresach językowych, pochodne na *-ina* i *-nik*, substancywizacja przymiotników. Część nowotworów jest skrótami złożonymi. Zauważalnie rośnie liczba słów oznaczających znaki charakteryzujące proces podatkowy. W połączeniu z rzeczownikami takie leksemy tworzą wyrażenia substancywno-adiektywne.

Słowa kluczowe: nazwy podatkowe; opłata; cło; grupa leksykalno-semanticzna; derywaty.

Вступ. Однією з найважливіших проблем сучасного мовознавства залишається вивчення історії структури й семантики слів у межах окремих тематичних груп лексики. Дослідження податкових найменувань набуває актуальності серед науковців. У працях Л. Бойко (Бойко, 2003: 26–29; Бойко, 2004: 27–30), І. Керницького (Керницький, 1980: 18–26), Т. Крехно (Крехно, 2003: 363–370), О. Чорної (Чорна, 2009: 18) та ін. подано характеристику митних зборів та податків певних мовних періодів, виділено окремі підгрупи лексики за суспільно-економічним становищем і майново-правовими відносинами тощо.

Незважаючи на наявність робіт, присвячених вивченню податкових назв, вказана лексика не була предметом спеціального узагальнювального дослідження в історії української мови ХХ – поч. ХХІ ст.

Мета статті – комплексний аналіз лексики податкової сфери української мови впродовж ХХ – поч. ХХІ ст. у зв'язку із економічно-політичними реаліями, для чого варто виконати такі **завдання**: 1) з'ясувати статус податкових найменувань; 2) виявити мовні одиниці податкової сфери у джерелах ХХ – поч. ХХІ ст.; 3) проаналізувати структуру та семантику вказаних назв; 4) встановити тенденції розвитку лексико-семантичної групи «податкові найменування».

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше досліджено лексико-семантичну групу податкових найменувань в радянський період у зв'язку із попередніми мовними етапами в історії української мови; виділено тематичні групи назв податкової сфери; вивчено їхню семантику та структурну організацію. **Об'єктом** дослідження є податкова лексика у джерелах радянського періоду. **Предмет** вивчення – лексико-семантичні процеси, що зумовили формування найменувань податкової сфери в період ХХ – поч. ХХІ ст.

Вибір **методів дослідження** визначені специфікою об'єкта та метою роботи, а тому застосовано описовий, порівняльно-історичний та структурний метод.

Основна частина. Лексико-семантична група податкових найменувань у період революційних процесів формується нерівномірно, оскільки на мову впливають різні соціально-економічні чинники. Про важливість вивчення лексики в тісному зв'язку з розвитком суспільства писав П. Лафарг у праці «Мова і революція» (Лафарг, 1936: 95), у якій наголошував, що мова відображає кожну зміну в людському середовищі. Дослідник підкреслював, що інтенсивність розвитку мови прямо пропорційно залежить від історичних подій політичного чи соціального характеру.

У ХХ – поч. ХХІ ст. лексична система української мови зазнає перетворень у зв'язку зі зміною державно-політичного ладу, економічної політики, науково-технічним прогресом, відносинами між громадянами тощо. Частина найменувань відходить до пасивного вжитку, бо зникають позначувані реалії, але водночас з'являються й сучасні поняття на означення тих чи інших процесів, проте «у мові нових слів завжди з'являється більше, ніж зникає старих. Тому розвиток словникового складу мови на всіх етапах її існування характеризується поступальністю, яка виражається в постійному збагаченні й удосконаленні як мови в цілому, так і її лексики зокрема» (Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія, 1973: 219).

Багатонаціональна радянська держава прагнула до створення спільного лексичного фонду, у формуванні якого «важлива роль належить мові міжнародного спілкування усіх народів СРСР» (Дешерієв, 1966: 179). Це пояснює появу в українській мові інтернаціоналізмів саме через посередництво російської мови.

Фактичний матеріал ХХ – поч. ХХІ ст. представлений такими підгрупами: а) найменування податків та зборів (загальні податки з населення, грошові й натуральні збори з платників; податки від загального прибутку в господарстві, за виконання певних послуг, митні збори, повинності); б) назви суб'єктів процесу оподаткування: збирачів, платників податків та зборів, а також звільнених від оплати громадян; в) найменування місць збору податків; г) лексика на означення документів, прав та обов'язків суб'єктів оподаткування; д) назви ознак, що характеризують процес оподаткування.

Найменування податків та зборів фіксують у мові реалії процесу оподаткування, закріплюючи поняття видів грошового чи натурального стягнення матеріальних благ з населення. **Найменування загальних податків з населення** вказують на грошові чи натуральні збори, призначені для всіх представників певного населеного пункту чи держави, характеризуються періодичністю збору та визначеною сумою платежів. **Найменування грошових і натуральних зборів з платників** представлені давніми та новими поняттями, проте спостерігається тенденція до зменшення кількості слів, що позначають натуральні збори.

Під впливом рос. *продналог* (Більшовик, с. 1) та подібних назв в українській мові з'являються складноскорочення: *Переводиться також збір помолподатку, що на місяць 96.000 пудів дав до 1 лютого тільки біля 40.000 пудів* (1922 Вісти ВУЦВК, №31, с. 2) 'податок, що покладался на підприємства, що займалися переробкою зерна'; *Комісія по перегляду податкового законодавства виробила законоположення про натурподаток й склала остаточний проект декрета* (с. 3) 'податок, що сплачували продуктами, збіжжям тощо'; зафіксовано й паралельне використання повної назви та композиту: *Натуральний податок, згідно з цим декретом, мусить бути єдиний с. т. ним обкладається єдиний об'єкт і вираховується він в одному основному продукті, для губерній з врожаєм жита натурподаток вираховується житом, а для пшеничних губерній – в одиницях пшениці* (Там само).

Продуктивною виявилася лексема на означення податку, що вводився замість попередніх натурально-грошових видів оподаткування сільського населення, який зафіксовано у варіантах: *єдиний сіль.-госп. податок* (1924 Більшовик Полтавщини, №1, с. 30); *В останній час помітно збільшилась виплата сг податку* (Там само); *Це все платники с.-г. податку, прийшли відмічати пашипорти про виплату* (Там само); *Другий строк внеску сільськогосподарського податку закінчився 1-го листопаду* (№2, с. 1); *Зараз селяне, виплачуючи сільськогосподарчий податок, здають облігації селянської вигайнової позики* (3, с. 1); композити: *Так, наприклад, спочатку про-*

дажу позики облігації вартістю в 1 карбованець продавались по 85 копійок, вартістю в 3 карбованці – по 2 карб. 55 коп. і вартістю в 5 карб. по 4 карб. 25 коп. себ-то на 15 відсот. нижче від тієї вартості, яка зазначається на облігації і по якій держава зобов'язувалася облігації приймати при виплати **сельгосподатку** і під час згашення, себ-то по закінченні двохрічного терміну, на який випущена позика державою (Там само); та Тому ми нагадуємо всім платникам податку, що крім нас райвиконкомів, окрфінвідділу й держбанку, – **сельгосподаток** можна здавати також у всіх поштових установах (конторах, філіях, агентствах та пунктах (1925 РС, №225, с. 5); **Перший платник, єдиного сільсько-господарчого податку в с. Дем'янівці, Н.-Сірогозького району – Малярова Євдокія Федорівна** (Там само). Серед яких функціонують повні назви (**сільськогосподарський податок, сільсько-господарчий податок, єдиного сільсько-господарчого податок**); найменування, утворені скороченням (**с/г податок, с.-г. податок, єдиний сіль.-госп. податок**); та композити (**сельгосподаток, сельгосподаток**). Варіанти слів **сельсько-господарчий податок** та **сельгосподаток** сформовані під впливом рос. мови.

На позначення не сплаченої вчасно частини податку чи якогось збору використовувалася назва **недоїмка**: **У вас ось недоїмка за минулий рік** (1924 Більшовик Полтавщини, №1, с. 3; ЕСУМ, IV, с. 64), запозичення з рос. мови, що в свою чергу пов'язане з *имать* 'брати'.

Задокументоване субстантивно-ад'єктивне словосполучення: **Щоб полеві плоди не змарнувалися, громадські й місцеві начальники відповідатимуть за зведення цілого полевого збору** (1941 Бережанські вісті, №6, с. 1) 'збір плодами, городиною тощо, що збирався з поля'.

Окрему підгрупу складають назви церковних зборів, серед яких архаїзми **хавтур, хавтура** (СУМ, XI, с. 8) '1. Побори натурою, які брало духівництво', що позначені корелятивними формами ч.р., ж.р. та зменш.-пестл. **хавтурка** (Там само), а також діал. **хиптура** (с. 22), **хиптурка** (Там само). «Слова **халтура, хиптура**, сучасне **халтура** генетично зв'язані з грец. словом **хартія**» (Москаленко, 1969: 62), тобто це поняття на позначення пергаменту, папірусу, на якому робились різного характеру записи, зокрема і списки померлих. Слово в українській мові спочатку вимовлялося як **халтура**, згодом – як **хиптура**, що було утворене від **хипати** (63), в сучасній мові найменування вживають на позначення 'легкий, вигідний заробіток' або ж 'недоброякісно виконана робота'.

Також зафіксоване найменування **мішне** (1984 Он, I, с. 446) 'збіжжя, яке жертвують на церкву', пор. пол. **teazne** 'нетрі, гушавина', імовірно, назва мотивується словом **змішане**, тобто різні види речей або зерна хлібних злаків, які приносили прихожани.

У джерелах ХХ – поч. ХХІ ст. функціонують давні найменування, проте зафіксовані вони здебільшого в художній літературі. Активно вживаються давні синонімічні лексеми, співвідносні з *дати*: **дань** (1956 Рильський, I, с. 173) – **данина** (СУМ, II, с. 210) 'найдавніша форма оподаткування населення, яка в різних історичних умовах виступала у вигляді непрямого державного податку, військової контрибуції або феодалної ренти'.

Деякі слова, успадковані з попередніх мовних періодів, вживаються в складі пасивної лексики у художніх творах на історичні теми для відображення відповідної епохи. Серед історизмів задокументовані такі найменування: **десятина** (1920 Яв, с. 183; СУМ, II, с. 256); **чинш** (1954 Панч, с. 41; СУМ, XI, с. 327); **оброк** (1955 Іст. сер. віків, с. 29; СУМ, V, с. 570); **ордищина** (СУМ, V, с. 743); **подимщина** (СУМ, VI, с. 743) та **подимне** (1984 Он, II, с. 94); **щабльове** (с. 392) тощо. Архаїзми представлені лексемами: **оплатка, оплатки** (СУМ, V, с. 714) та **оплать** (1974 Лис, с.144); **побір** (СУМ, VI, с. 618); **подать** (с. 735); **полюддя** (СУМ, VII, с. 106); **поллужне** (СУМ, VII, с. 211); **драча** (СУМ, II, с. 409); **серебищина** (1974 Лис, с.192); **дача** (1984 Он, I, с. 205); **поголовщина** (1984 Он, II, с. 91) та ін.

Найменування податків від загального прибутку в господарстві вказують на податки та збори, що стягувалися за матеріальні блага людей.

Лексема **податок** (СУМ, VI, с. 735) 'обов'язковий збір з населення, підприємств, організацій і т. ін.', на відміну від попередніх мовних періодів, функціонує не лише в офіційно-діловому стилі, але й у публіцистичному: **Згідно постанови РКК СРСР від 7-го квітня й ЦВКу від 10 квітня цього року, ви звільняєтесь як од **промислового так і прибуткового податку**, навіть коли маєте не більше одного робітника** (1925 РС, №227, с. 4) та художньому для відтворення відповідних реалій: **Все життя Чуплак бідував: то стягався на своє поле, то будував собі хату, то сплачував **податки** – і не бачив світу** (Чорн, с. 181).

Підгрупа активно представлена складноскороченнями, наприклад, найменування **продподаток** (ЕЕ, III, с. 113) 'натуральний податок із селянського господарства, запроваджений Радянською державою в 1921 р. замість продрозверстки, продрозкладки і замінений в 1923 р. єдиним сільськогосподарським податком': **Збір **продподатку** в Проскурівському повіті закінчився цілком** (1922 Вісті ВУЦВК, №31, с. 2) утворено від *продовольчий податок*.

Синонімічні композити **продрозверстка** (СУМ, VIII, с. 173) 'продовольча розверстка' та **продрозкладка** (ЕЕ, III, с. 113) 'продовольча розкладка' вживалися у значенні 'система заготівлі сільськогосподарських продуктів, яку запровадила Радянська влада в період воєнного комунізму': **За **продрозкладкою** держава вилучала з селянського господарства по твердих цінах зерно і фураж понад встановлені норми для особистого споживання, прокорму худоби і сівби** (1957 Іст. УРСР, II, с. 154).

Найменування **зиск** (СУМ, III, с. 568) 'сума, на яку прибуток перевищує витрати': **...законне обмеження надмірних **зисків** і усунення всякої спекуляції, самоволі, анархії та небальства в господарстві** (1941 Бережанські вісті, №2, с. 1) походить від *іськати* (ЕСУМ, II, с. 320) 'шукати'.

Давні найменування, зафіксовані попередніми мовними періодами, використовуються як історизми, переважно в художній літературі: **контарне** (1920 Яв, с. 375); **капищина** (с. 336); **показаницина** (СУМ, VII, с. 9); **осіницина** (V, с. 766); **покопитне** (VII, с. 37); **покопитне** (1954 Панч, с. 106) тощо.

Найменування податків за виконання певних послуг представлені здебільшого історизмами, серед яких субстантивовані прикметники *жолудне* (1920 Яв, с. 227) ‘податок за право збирати жолуді’; *дудове* (с. 210) ‘податок за право хрестити’ (від пол. *dudek* ‘монета’); *спашне* (1984 Он, II, с. 240) ‘плата за випас овець’.

Окрім того, частина найменувань давні похідні, серед яких деривати на *-ина*: *вигонщина* (1920 Яв, с. 78), *сухомельщина* (СУМ, IX, с. 869), *почеревищина* (VII, с. 467).

Проте подана підгрупа слів функціонує лише у художньому та розмовному стилі для відтворення історичних реалій.

Найменування митних зборів фіксують у мові поняття, пов’язані з послугами переміщення через кордон чи внутрішні застави. Продуктивною лексемою протягом всієї історії української мови виявилася лексема *мито*: *Чужоземні дозволяють брати лише дуже маленьке мито з того краму, який Китай ввозить з закордону (всього п’ять вісотків)* (1925 РС, №227, с.2); *мито* (1960 Говори, с. 133; СУМ, IV, с. 721) ‘податок, сплачуваний за перевезення товарів через кордон’; *мито* (1984 Он, I, с. 441) ‘частина млива, натуральна плата мірошникові’ тощо. Зафіксований у говірках дериват на *-ина* *митнина* (Там само) вживається у тому ж значенні, що й *мито*.

Очевидно, під впливом панівної російської мови з’являються росіянізми: *Та й ті гроші, які поступають од таможенного мита – чужоземці забирають майже цілком* (1925 РС, №227, с. 2).

Частина назв податкової сфери – субстантивно-ад’єктивні словосполучення. Наприклад, у зв’язку з прикм. *безмитний* (СУМ, I, с. 134) ‘який не підлягає митному оподаткуванню’ утворені такі податкові назви: *Безмитна торгівля*; *Французи напитували фактора, якому б зіпхнути безмитний товар*; з прикм. *митний* (СУМ, IV, с. 721): *митна політика* ‘система державного контролю за провозом товарів через кордон і за оподаткуванням їх’ та *митні тарифи* ‘зведення сплат, прийнятих для оподаткування товарів, що провозяться через кордон’: *Незважаючи на досить високі митні тарифи, закордонний цукор був дешевший російського* (1956 Бурл., с. 163) тощо.

Найменування повинностей позначені новими реаліями в історії України. Зокрема, у воєнний період з’являється назва *трудова повинність*, утворена субстантивно-ад’єктивним словосполученням: *Думка про трудову повинність повстала в Німеччині зараз же після світової війни, коли, після демобілізації, багато робітників опинилися без роботи, і треба було для них цю роботу знайти* (1942 БГ, №1, с. 2); *6 травня почалася попередня реєстрація молоді, яка покликана до виконання почесного обов’язку – трудової повинності* (1943 Вісті, с.2) ‘залучення населення для виконання певних робіт’.

Також підгрупа представлена застарілою лексикою, котра вживається на діалектному рівні. Найменування *фуришан* (1987 УДЛ, с. 248) ‘гужова повинність’, імовірно, пов’язане із німецьким словом *форштан* ‘вантажний візок’ та ін. Лексема *селварок* (1987 УДЛ, с. 216) ‘поголовна трудова повинність’, очевидно, є видозміною слова *фільварок* (ЕСУМ, VI, с. 99) ‘масток з будівлями; хутір або виселок’, яке є запозиченням через посередництво пол. *folwark* з нім. *Vorwerk* ‘хутір’, *фолварок* ‘садиба з угіддями’ (Худаш, 1961: 85), тобто назва мотивується необхідним відпрацюванням людей від кожного такого поселення.

Найменування суб’єктів процесу оподаткування виділені на основі аналізу назв осіб, що беруть участь у процесі оподаткування з відповідними повноваженнями, правами та обов’язками: назви збирачів та платників податків та зборів, назви звільнених від оплати громадян.

Найменування збирачів податків та зборів вказують на суб’єктів оподаткування, що здійснюють контролювальну функцію, або в чій обов’язки входить збирати податки та збори за вказаними термінами та у відповідній кількості.

До контролерів слід віднести найменування службовців, що є дериватами на *-ник*: *Щоб поліви плоди не змарнувалися не змарнувалися, громадські й місцеві начальники відповідатимуть за зезення цілого полевого збору* (1941 Бережанські вісті, №6, с. 1), де *начальник* (ЕСУМ, IV, с. 53) – запозичення із старослов’янської, що утворене від *начало* ‘початок’; *чиновник* (СУМ, XI, с. 327) ‘державний службовець певного рангу’ від *чин* (ЕСУМ, VI, с. 321), що має прасл. походження (**čipъ*); *ганцезник* (1987 УДЛ, с. 95) ‘чиновник з оподаткування селян’: *Як здебить ганцезник хоч корч бакуну [тютюну] на гуроді – п’єть злотих каре*; етимологія незрозуміла, можливо, від *ганц* (СЛГ, с. 67) ‘зовсім, цілком’.

Окремі назви виражені субстантивно-ад’єктивними словосполученнями, наприклад, *податний інспектор* (СУМ, VI, с. 735) ‘чиновник, який контролював збирання податків’; *Коли ви не задоволені з постанови районної комісії, ви можете не пізніше, як за місяць з того дня, як вам об’явили податок, скаржитись до округової податкової комісії* (1925 РС, №226, с. 2) ‘команда людей, що здійснюють процес оподаткування’.

Інші найменування вказують на діяльність осіб, що полягає у стягуванні податків та зборів, наприклад, *комісарь* (1984 Он, I, с. 371) ‘службовець, який збирав податки’, очевидно, що слово *комісар* (ЕСУМ, II, с. 538) запозичено через рос. й пол. посередництво із західноєвропейських мов, пор. нім. *Kommissár* ‘комісар’, франц. *commissaire* ‘комісар; уповноважений’, що є похідними від слат. *commissarius* ‘довірена особа, уповноважений’.

Зафіксовані у попередні мовні періоди назви представників держави, що здійснюють контроль або збір податків в сучасній мові увійшли до пасивної лексики в творах на історичні теми. Наприклад, *соцький* (СУМ, IX, с. 477), *десяцький* (II, с. 257); *бірчий* (1920 Яв, с. 36); *вбждчий* (с. 130); *куносмчий* (с. 405); *баскак* (1957 Тулуб, I, с. 361); *митник* (с. 166); *подоушник* (СУМ, VI, с. 763) тощо.

Найменування платників податків та зборів функціонують у мові на означення осіб, котрі сплачують платежі з певною періодичністю на користь держави.

Задокументовані назви з антонімічними семантичними відношеннями *неплатник – платник*: *Отже в першу чергу до роботи по стягуванню податку з неплатників, що навмисне утрималися од виплати*

податку (1924 Більшовик Полтавщини, №11, с. 1) ‘людина, що ухилиється від сплати податків та зборів’, співвідносно з платник; *Це все платники с.-г. податку, прийшли відмічати папирти про виплату* (№1, с.3); *Всякий платник може в любий момент внести до трудової ощадної каси гроші як вклад та зазначити, що він прохає ці гроші, - вклад здати за нього в сільгосподаток...* (1925 РС, №225, с. 5) ‘той, хто сплачує податки й збори’, дериват на –ник від плата (ЕСУМ, IV, с. 430).

Діалектні словники ХХ ст. фіксують найменування, що побутували на певних територіях у розмовному мовленні і є відтворенням певних історичних процесів. У період ХХ – поч. ХХІ ст. такі назви використовувалися письменниками для відтворення відповідного часового проміжку у художніх творах на історичні теми. Серед таких назв виявлено лексему *заліжник* (1987 УДЛ, с. 120) ‘той, хто не сплатив податок – недоїмку’: *Ще ні всі убрубеле, зусталися заліжнике*, очевидно, назва походить від *залог*. Поняття на означення населення, котре мало особливий статус у процесі оподаткування або певну незалежність у зв’язку з втечею з окремих територій, фіксують діалектизми – **назви звільнених від оплати громадян: випханець** (1958 Моск, с. 21) ‘вільний селянин, який сидів на поміщицькій землі й обробляв її за десяту частину’ (<*випхати*); *вольниця* (СУМ, I, с. 736) ‘селяни-кріпаки, ремісники та ін., що тікали від поміщиків та поселялися на окраїнах Московської держави й Польщі, здобуваючи таким чином певну незалежність’. Окремі лексеми позначають людей, що здійснювали оплату власникові за землі, в основі таких слів податкові назви. Наприклад, *чинш: чиншовик* (1974 Лис, с. 281) ‘люди, які не відбували панщини, а платили поміщикові викуп за землю (чинш)’; у тому ж значенні *чиншові селяни* (СУМ, XI, с. 327), *селяни-оброчники* (V, с. 571), *мещани* (1974 Лис, с. 125).

Виявлені давні найменування осіб, що сплачували данину: *давалець* (1920 Яв, с. 175); *данець* (Там само); *данник* (СУМ, II, с. 211): *Вони [князі] постійно прагнули збільшити данину, що викликало упертий опір данників; данниця* (Там само) ‘жіночий рід до данник’; *податник* (VI, с. 735) ‘той, хто сплачує податок’. Вказані лексеми належать до пасивного вжитку та функціонують у художній мові.

Найменування місць збору податків вказують на установи чи інші приміщення, пов’язані із процесом збору податків чи мита.

Наприклад, *Мусить зібрати приписану кількість збіжжя, стручкових плодів і городини, м’яса тощо й відпровадити її до державних складниць або до своїх сільських кооперативів* (1941 Бережанські вісті, №6, с. 1), очевидно, *складниця* – похідне від *склад* (СУМ, IX, с. 272) ‘відповідно обладнане місце, будівля або приміщення для зберігання чого-небудь’; *На це є наші кооперативи і збірні пункти, які взамін за хліборобські продукти даватимуть конечні для села промислові виробы* (1941 Бережанські вісті, №7, с. 1), де лексема *кооператив* співвідносна з *кооперація* (ЕСУМ, II, с. 563), яке запозичене через посередництво фр. *coopération* або нім. *Kooperatiön* з лат. мови, *cooperatio* ‘співробітництво’.

Як і в попередні мовні періоди продовжує функціонувати назва *митниця* (СУМ, IV, с. 721) ‘установа, що здійснює контроль за провозенням товарів через кордон і за оподаткуванням їх’: – *Спробує митниця затримати його валку, вимагаючи мита* (1957 Тулуб, I, с. 298). Рос. варіант *таможня* (1918 РУДС, с. 84) ‘митниця’ зафіксований як росіянізм: *Він довго блукав, поки розиукав старого боцмана, який працював на таможні* (1948 Кучер, с. 152).

Також задокументоване запозичення *пакгауз* (СУМ, VI, с. 17) ‘склад для короткострокового зберігання вантажів при залізничних станціях, у портах, митницях і т. ін.’ від нім. *Packhaus* (*packen* – укладати; *Haus* – приміщення): *Маруся кинула оком на довжелезний залізничний пакгауз, доверху забитий коробами, плетінками...* (1960 Ле, с. 80).

Найменування документів, прав та обов’язків суб’єктів оподаткування. У радянський період виявлені назви документів, у яких фіксували статус платників податків та зборів, до них вносили дані про сплату чи несплату відповідних обов’язкових натуральних чи грошових платежів. До них належить субстантивно-ад’єктивні словосполучення, у складі яких є прикметник *податковий*: *Маю 3,42 дес. землі, 2 ідиці, 1 корову, 1 бичка двох років. При таких об’єктах до пільг по продподатку не підлягаю, а податкового аркуша не одержав* (1924 Більшовик Полтавщини, №1, с.3), де лексема *аркуш* (ЕСУМ, I, с. 86) є запозиченням з пол. *arkusz* ‘будь-яка розпростерта маса (бляхи, вати, паперу) певної міри’, що походить від лат. *arcus* ‘дуга; лук; арка’; *Біля столу товпляться дядьки с податк. папиртами на поготові* (1924 Більшовик Полтавщини, №1, с. 3), ...*вклад здати за нього в сільгосподаток, показавши при цьому свого податкового паспор-та* (1925 РС, №225, с. 5), слово *паспорт* (ЕСУМ, IV, с. 307) запозичене з нім. мови, де *Pasßport* походить від фр. *Passeport* ‘дозвіл на прохід через порт’, пізніше ‘пропускне свідоцтво, паспорт’, утвореного зі слів *passer* ‘проходить’ та *port* ‘порт, гавань’; форма *папирт* прийшла через пол. *paszport*.

Найменування ознак, що характеризують процес оподаткування описують суб’єкти та об’єкти в сфері справляння податків і зборів. Здебільшого є похідними прикметниками від іменників та дієслів.

Ряд слів виділено на основі спільного стрижневого слова ‘податок’: прикметник *податковий* (СУМ, VI, с. 734) ‘пов’язаний з розподілом і сплатою податків’, наприклад, *податкові пільги* ‘призначені для обліку, розподілу та сплати податків’; дієприкметник *оподаткований* (V, с. 720) <*оподаткувати*; дієприкметник *оподатковуваний* (Там само) від *оподатковувати*: *Оподатковуваний натуральний доход*; прикметник *продподатковий* (VIII, с. 172) від *продподаток*; композит *податковоспроможний* (VI, с. 735) ‘спроможний сплатити належні з нього податки’ тощо.

Також виявлено прикметники від інших давніх податкових назв: *податний* (Там само) ‘який підлягає обкладанню податком’; *подоушний* (с. 763) ‘стягуваний з кожної душі податного стану’; *чиншовий* (XI,

с. 327) 'який платив за користування державною або поміщицькою землею чинш'; *подимний* (VI, с. 743) 'пов'язаний з розподілом і сплатою податі, яку нараховували залежно від кількості печей і димарів у господарстві' та ін.

У діалектах побутує найменування *залеглий* (1987 УДЛ, с. 120) 'несвоєчасно сплачений (про податок)': *Нащо він має бути залеглий, як можна зразу заплатити*. Назва пов'язана із *залеглусьць* (Там само) 'несвоєчасна оплата податку чи інших грошових повинностей': *Ща тра ту залеглусьць вуддате*. Імовірно, від *залагати*.

Висновки. Отже, значна частина слів, зафіксованих у джерелах зазначеного періоду, засвоювалася українською мовою з інших мов через посередництво в першу чергу російської, а також польської мови. Серед податкових найменувань давні слова, що сягають праслов'янського походження. На відміну від попередніх мовних періодів, в українській мові збільшується кількість інтернаціоналізмів. На склад найменувань податкової сфери вплинуло й продуктивне функціонування в радянську епоху слово- і основоскладання, а також складноскорочення. Тому в мові з'являються лексеми *продрозверстка, продрозкладка, продродаток* тощо. Частина найменувань, продуктивних у мові у попередні періоди, переходять до пасивної лексики та задокументовані в художніх творах для відтворення відповідних реалій минулого. Наприклад, *десятина, оброк, чинш, шабльове, оплата, побір, подать* тощо.

Зростає кількість найменувань, утворених за допомогою субстантивно-ад'єктивних словосполучень, наприклад: *безмитна торгівля, митна політика*. Активно представлена підгрупа ознак, що є похідними від інших податкових назв, які у сполученні з конкретними іменниками набувають значення об'єктів, що характеризують процес оподаткування.

Досліджений матеріал дає змогу прослідкувати системний характер формування найменувань податкової сфери в історії української мови.

Умовні скорочення джерел

БГ – Газета «Бобринецький голос» від 06.10.1942. №1. 4 с. URL: <https://libraria.ua/numbers/173/>

Бережанські вісті – Газета «Бережанські вісті» від 27.07.1941 до 08.03.1942. №2,5,6,7,9 від 1941; №5,6,7,8,12,13,14,16,17,18 від 1942. URL: <https://libraria.ua/numbers/172/>

Більшовик – Щоденна селянська газета «Більшовик». Одеса: Одеський Губерніальний Комітет Комуністичної Партії (Більшовиків) України. 1922. №519, 4 с. URL: <https://libraria.ua/numbers/958/>

Більшовик Полтавщини – Газета «Більшовик Полтавщини». 1924. №1, 2,3,11. URL: <https://libraria.ua/numbers/954/>

Бурл. – Бурлака Ф. Напередодні / Ф. Булака. Київ: Рад. письменник, 1956. – 434 с.

Вісти ВУЦВК – Газета «Вісти ВУЦВК» від 08.02.1922. №31. 4 с. URL: <https://libraria.ua/numbers/1113/>

Вісті – Газета «Вісті для українських селян» від 15.05.1943. №18, 2 с. URL: <https://libraria.ua/numbers/204/>

Говори – Говори української мови (збірник текстів) / відп. ред. Т.В. Назарова. Київ : Наукова думка, 1977. 592 с.

ЕЕ – Економічна енциклопедія у трьох томах / редкол. т.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ; Академія: Тернопіль: Академія народного господарства, Т. 1, 2000. 864 с. Т. 2, 2001. 848 с. Т. 3, 2002. 952 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови/ за ред. О. С. Мельничука: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1982-2012. Т.1. 634 с.; Т.2. 573 с.; Т. 3. 533 с.; Т.4. 657; Т.5. 705 с.; Т.6. 569.

Іст. сер. віків – Космінський Є.О. Історія середніх віків. Підручник для 6-7 класів середн. школи. Київ: «Рад. Школа», 1955. 208 с.

Іст. УРСР – Історія Української РСР : в 2 т. / АН УРСР, Ін-т історії ; редкол.: О.К.Касименко (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1953 – 1956. Т1. 1953. 784 с. Т.2. 1956. 703 с.

Кучер – Кучер В. С. Золоті руки: збірка. Київ, 1948. 268 с.

Ле – Ле Іван Леонтійович. Кленовий лист. Київ: Молодь, 1960. 282 с.

Лис – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1974. – 270 с.

Моск – Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / уклад.: А. А. Москаленко. Одес. держ. пед. ін-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 1958. 77 с.

Он – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: [у 2 ч.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1984. Ч. 1 : А-Н. 494 с.; Ч. 2 : О-Я. 514 с.

Панч – Панч П. Й. Гомоніла Україна: роман. Київ: Радянський письменник, 1954. – 463 с.

РС – Газета «Радянський степ» від 11.10.1925. №225. 8 с. ; від 15.10.1925. №226. 6 с.; від 18.10.1925. №227. 6 с. URL: <https://libraria.ua/numbers/1108/>

Рильський – Рильський М. Т. Твори: в 3-х томах. Київ: Державне видавництво художньої літератури, Т.1 1956. 483 с. Т.2. 1956. 328 с. Т.3. 1956. 419 с.

СЛГ – Пиргей П. С. Словник лемківської говірки: Матеріали до словника. Legnica; Wrocław, 2001. 460 с.

СУМ – Словник української мови. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.

Тулуб – Тулуб З. П. Людолови: історичний роман : в 2-х т. Київ : Держлітвидав, 1957. Т.1 494 с. Т.2. 623 с.

УДЛ – Українська діалектна лексика: збірник наукових праць / гол. ред. І. Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка, 1987. 268 с.

Чорн. – Чорнобривець С. А. Визволена земля / Степан Аністратович Чорнобривець. Київ: Держлітвидав України, 1959. 560 с.

Яв – Яворницький Д. Словник української мови. Т. 1. А–К. Катеринослав: Слово, 1920. 412 с.

Список використаних джерел:

1. Бойко Л. П. Назви осіб, пов'язані зі збором мита, у пам'ятках XVI-XVIII ст. *Вісник Запорізького державного університету. Серія: Філологічні науки*. Запоріжжя: ЗДУ, 2004. № 1. С.27–30.
2. Бойко Л. П. Назви торговельних мит і податків у запорозьких козаків. *Вісник Запорізького державного університету. Серія: Філологічні науки*. Запоріжжя: ЗДУ, 2003. № 1. С.26–29.
3. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Москва: Наука, 1966. 401 с.
4. Керницький І.М. Лексика на означення населення за суспільно-економічним становищем і майново-правовими відносинами. *З історії української лексикології*. Київ: Наукова думка, 1980. С. 18–26.
5. Крехно Т.І. З історії податкових термінів в Україні. *Вчені записки Харк. гуманіт. ін-ту «Народна українська академія»*, 2003. Т. 9. С. 363–370.
6. Лафарг Поль. Мова і революція / пер. З. Б. Іоффе, Д. С. Леві; заг. ред. О. Я. Петренко ; НДІ мовознавства АН УСРР. Харків: Радянська школа, 1936. 95 с.
7. Москаленко А.А. Українська лексика першої половини XIX ст. Конспект лекцій зі спецкурсу. Одеса: Одеська міська друкарня Управління по пресі Одеського облвиконкому, 1969. 91 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / Ордена Труд. Червон. Прапора Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1973. 438 с.
9. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів к. XVI – п. XVII ст.: на матеріалах Львівського ставропігійського братства. Київ: вид. АН УРСР, 1961. 164 с.
10. Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 18 с.

References:

1. Boiko L. P. (2004) Nazvy osib, poviazani zi zborom myta, u pamiatkakh XVI-XVIII st. [Names of persons associated with the collection of duties in the monuments of the XVI-XVIII centuries]. *Visnyk Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Serii: Filolohichni nauky*. Zaporizhzhia: ZDU, 2004. № 1. pp. 27–30. [in Ukrainian].
2. Boiko L. P. Nazvy torhovelnykh myt i podatkov u zaporozkykh kozakiv [Names of trade duties and taxes in Cossacks]. *Visnyk Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Serii: Filolohichni nauky*. Zaporizhzhia: ZDU, 2003. № 1. pp. 26–29. [in Ukrainian].
3. Desheriyev Yu. D. Zakonomernosti razvitiia i vzaimodeistviia iazykov v sovetskom obshchestve [Patterns of development and interaction of languages in Soviet society]. Moskva: Nauka, 1966. 401 p. [in Russian].
4. Kernytskyi I.M. Leksyka na oznachennia naseleunia za suspilno-ekonomichnym stanovyshchem i mainovo-pravovymy vidnosynamy [Vocabulary on the definition of population by socio-economic status and property-legal relations]. *Z istorii ukrainskoi leksykologii*. Kyiv: Naukova dumka, 1980. pp. 18–26. [in Ukrainian].
5. Krekhno T.I. Z istorii podatkovykh terminiv v Ukraini [From the history of tax terms in Ukraine]. *Vcheni zapysky Khark. humanit. in-tu «Narodna ukrainska akademiia»*, 2003. T. 9. pp. 363–370. [in Ukrainian].
6. Lafarh Pol. Mova i revoliutsiia [Language and Revolution] / per. Z. B. Ioffe, D. S. Levi; zah. red. O. Ya. Petrenko; NDI movoznavstva AN USSR. Kharkiv: Radianska shkola, 1936. 95 p. [in Ukrainian].
7. Moskalenko A.A. Ukrainska leksyka pershoi polovyny XIX st. Konspekt leksii zi spetskursu [Ukrainian vocabulary of the first half of the nineteenth century. Synopsis of lectures from a special course] Odesa: Odeska miska drukarnia Upravlinnia po presi Odeskoho oblvykonkomu, 1969. 91 p. [in Ukrainian].
8. Suchasna ukrainska literaturna mova. Leksyka i frazeolohiia [Modern Ukrainian literary language. Vocabulary and phraseology] / Oрдена Труд. Chervon. Prapora In-t movoznavstva im. O. O. Potebni AN URSSR; za zah. red. I. K. Bilodida. Kyiv: Nauk. dumka, 1973. 438 p. [in Ukrainian].
9. Khudash M. L. Leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv k. XVI – p. XVII st.: na materialakh Lvivskoho stavropihiiskoho bratstva [Vocabulary of Ukrainian Business Documents of the 16th-17th centuries: on the materials of the Lviv Stavropigian Brotherhood]. Kyiv: vyd. AN URSSR, 1961. 164 p. [in Ukrainian].
10. Chorna O.V. Ukrainska terminolohiia podatkovoi sfery: struktura, funktsionuvannia, formuvannia [Ukrainian tax terminology areas: structure, function, formation]. Thesis abstract for Philology cand.sc (Ukrainian language), 10.02.01, Kyiv, Ukraine. 2009. 18 p. [in Ukrainian].